

ר' יהודה אומר, לעולם הוי אדם כונס דברי תורה כללים, שאם כונסן פרטים מיגעין אותו ואין יודע מה לעשות (ספרי על "יערף כחטר לקחי")

על תפלות העמידה של ערבית, שחרית, מנחה ומוספי ראש חודש

סיני ידיד ואביעזרי פרנקל

בכל יום נתון בשנה, תפלות העמידה של ערבית, שחרית ומנחה זהות: בחול, בחגים ובימים הנוראים; ורק בשבת שלושת תפלות עמידה אלה שונות.

(א) מה פשר שונות זו ומה פשר ייחודיות השונות (שרק בשבת הן שונות)?

(ב) השונות, הייחודיות והחשיבות של תפלות אלה מעוררות את השאלה הנוספת, מדוע הן נדחות כאשר חג חל בשבת, ורק מזכירים שבת בתפילת החג? דומה שהיה צריך להיות הפוך: שימור תפילות השבת המיוחדות, עם אזכור החג. בדרך כלל קדושות מתווספות אלה על אלה ואינן דוחות אחת את רעותה. בשבת ר"ח אנו קוראים בתורה קרבן מוסף של שבת, מה שאין כן בשבת רגילה: קדושת ר"ח מתווספת לקדושת קרבן מוסף של שבת.¹

(ג) מדוע בר"ח שחל בשבת אין אנו אומרים במוסף 'ראשי חדשים' עם תוספות שבת, כפי שאנו נוהגים בכל חג שאומרים תפלת החג עם תוספות שבת? במקום זה אנו אומרים תפלה חדשה, 'אתה יצרת'. מדוע?

(ד) מדוע בנוסח 'אתה יצרת' ביטויי האבל והצער על חורבן הבית מרובים מאשר בתפילות המוסף של ר"ח שחל בחול ושל ימים טובים? וכך הנוסח ב'אתה יצרת': 'ותתן לנו... וראשי חדשים לכפרה; ולפי שחטאנו לפניך אנחנו ואבותינו, חרבה עירנו ושמש בית מקדשנו וגלה יקרנו ונוטל כבוד מבית חיינו. ואין אנחנו יכולים לעשות חובותינו בבית בחירתך... מפני היד שנשתלחה במקדשך'.² ואילו במוספי החג: 'ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו, ואין אנחנו יכולים (בשלושה רגלים: לעלות ולראות ול) להשתחוות לפניך ולעשות חובותינו בבית בחירתך... מפני היד שנשתלחה במקדשך'.

*

*

*

נעסוק כאן בשאלות אלה, ונפנה קודם לשנייה.

הרמב"ם (הלי עבודת יוה"כ פ"א ה"ב) כותב שמוספי שבת של יוה"כ שחל בשבת, מצוותן ככה"ג דווקא, אעפ"י שאינם מקרבנות יוה"כ. הכ"מ אינו מביא לכך מקור.

¹ בובחים צא ע"א מובאות דוגמאות שקדושה גבוהה יותר חלה על קדושה פחותה הימנה. אחת מהן: קדושת ר"ח (שכולל שיער לכפר – שיטה מקובצת) חלה על קדושת קרבן מוסף של שבת וכן קדושת שבת חלה על קדושת ר"ח עד שהן נעשות קדושה אחת, לפי האור שמח בהל' יוה"כ פ"ד ה"א.

² בטויי היודוי והאבל כבר מובאים בסדר ר' עמרם גאון, שם מובאת תוספת שאיננה בנוסח שלנו: "...ותתן לנו ה' אלקינו באהבה שבתות למנוחה וראשי חדשים לכפרה, יום רצון לכפר בעדנו למען נהדל מעשק ידינו; אבל משחטאנו לפניך ה' אלהינו חרבה עירנו..."

האור שמח (הלכות עבודת יוה"כ ד א) כותב בטעם הדבר שקדושת יוה"כ חלה על קרבנות שבת. עוד הוא כותב שם שיש גם שקדושת שבת חלה על קרבן פסח: האימורים של קרבן פסח שייך שלו חל בשבת (כמו בתש"י ובשמיטה הבעלי"ט בתש"י ובשמיטה הקודמת – אירוע נדיר; שתיים מהן גם מעוברות), קרבים בליל יו"ט אעפ"י ש"לא עולת חול בשבת ולא עולת חול ביו"ט" (פסחים נט ע"ב), וכך פסק הרמב"ם. רואים אנו אפוא שלאימורים של קרבן פסח מתווספת קדושת שבת, שרק היא מתירה להקריב האימורים בליל יו"ט.³

מהגמרא בביצה יז ע"א משמע שביו"ט שחל בשבת, השבת היא העיקר והיו"ט טפל. ובמ"ב (תפ"ז ס"ק ז; ועיין בה"ל שם) נפסק שאם חתם מקדש השבת במקום מקדש השבת וישראל והזמנים, יצא.

כל הדברים האלה מחריפים את שאלתנו השנייה: היה ראוי לומר תפלות העמידה הייחודיות של שבת שחל ביו"ט, עם תוספות של יו"ט, אך אנו אומרים תפלת עמידה אחידה של יו"ט עם תוספות שבת. מדוע?

והנה, בדברות הראשונים הנמוק לשבת: "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ... על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו". בדברות האחרונים: "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים... על כן צוך ה' אלקיך לעשות את יום השבת". בראשונים הנמוק לשבת מעשה בראשית ואין זכר ליציאת מצרים; באחרונים יציאת מצרים ללא אזכור של הבריאה. לשבת אפוא שני נמוקים: מעשה בראשית ויציאת מצרים.⁴

מעשה בראשית רעיון טבעי לשבת. אך מה ענין יציאת מצרים לשבת? אלא שכל עתותיו של עבד משועבדות לאדון ואין ספק בידו לנוח. הדבר הראשון שעבד מרגיש לאחר שחרורו, שעתה זמנו בידו ויכול הוא לנוח מנוחה שלמה (עיין גם רמב"ן בדברות האחרונים⁵ ובראבי"ה ח"ב, פסחים סימן תקח ד"ה "והא דאמרין"⁶). מעשה בראשית מנמק היטב את מצות השבת אבל לא את מצוות החגים; אך יציאת מצרים מנמקת לא רק את מצות השבת אלא גם את מצוות כל הימים הטובים, כי עבד אינו יכול לנוח בהם, אלא רק בן חורין. אשר על כן אנו מזכירים בתפלות ובקדוש של החגים "זכר ליציאת מצרים", אך אין בהן זכר למעשה בראשית.

שני יתרונות לתפלות העמידה של חג הנאמרות בימים טובים שחלים בשבת:

א. אזכור יציאת מצרים, שאין בתפלות שבת (פרט למוסף);

ב. אזכור "אתה בחרתנו מכל העמים... ורוממתנו מכל הלשונות"⁷. וזה עפ"י הראבי"ה (ח"ב פסחים ס"י תקח): "והא דאמרין ביום טוב אשר בחר בנו מכל עם <ורוממו מכל> וכו' ולא בשבת, משום ד(ב)שבת קביעא וקיימא, אבל מועדות

³ אם חל י"ד בחול, האימורים שלא הוקרבו בי"ד נפסלים בלינה, כדן אימורים של שאר קרבנות, ועוברים על לאו ללא מלקות (פסחים עא ע"א; רמב"ם פ"א מהל' ק"פ, הל' ז). אשר לעריכת לחם הפנים והקטרת הבזיכין, נראה שאין מצוותן בכה"ג דווקא, לפי הרמב"ם. (לפי נוסח "אתה כוננת", עבודה זו נעשתה אף היא בכה"ג.) נעיר עוד שבכל זאת חלבי יוה"כ שחל בע"ש לא קרבים בשבת לדברי הכל, וחלבי שבת שחל בעיוה"כ אינם קרבים בליל יוה"כ (כאשר קדשו עפ"י הראייה) לר' עקיבא, שהלכה כמותו, כדכתיב עולת שבת בשבתו ולא בשבת אחרת; עיין שבת ק"ג ע"א, קיד ע"א.

⁴ יציאת מצרים בשבת ומועד -- בנוסף למצוה -- "למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך".

⁵ "... אבל בכאן יזהיר אותנו לשמור השבת בעבור היותנו עבדים במצרים, עובדים כל היום על כרחינו ולא היתה לנו מנוחה; והוא יצוינו עתה לשבות ולנוח כדי שנוכיר חסדי ה' עלינו בהוציא אותנו מעבדות למנוחה".

⁶ "וכשנחיים בשבת מעבודת טורח החול מוזכרים שכך נחו אבותיהם בצאתם ממצרים ויצאו מעבודת לחירות".

⁷ בימים טובים שחלים בשבת בכל התפלות, לרבות נעילה ביוה"כ.

ועד דאתית להכא, מתורצות גם שאלות (ג), (ד). נפנה קודם לשאלה (ג), מדוע בר"ח שחל בשבת אין אנו אומרים במוסף "ראשי חדשים" עם תוספות שבת, כפי שאנו נוהגים בכל חג שאומרים תפלת החג עם תוספות שבת, אלא אומרים תפלה חדשה, "אתה יצרת".

בר"ח אין אזכור לא של מעשה בראשית ולא של יציאת מצרים, שאינם חלק של ר"ח.¹⁵ גם לא של רוממות, כי אין דחייה של מלאכות. לכאורה היה אפשר לומר, בר"ח שחל בשבת, "ראשי חדשים" כמו בר"ח שחל בחול ולהוסיף "ישמחו במלכותך...זכר למעשה בראשית".¹⁶ אך עדיין חסרה הרוממות. אי אפשר להוסיפה ל"ראשי חדשים" כתוספת לר"ח שחל בשבת בגלל החשש לטעות כפי שהבאנו לעיל. לכן יש צורך בנוסח מיוחד "אתה יצרת עולמך מקדם, כלית מלאכתך ביום השביעי",¹⁷ בחרת בנו מכל עם...ורוממתנו מכל הלשונות".¹⁸ רוממות בתוך תפלה נפרדת לא יכולה לגרום לטעות, מה שאין כן כאשר היא תוספת לתפלה קיימת.¹⁹

*

*

*

נפנה עתה לשאלה (ד) מדוע בנוסח "אתה יצרת" ביטויי האבל והצער על חורבן הבית מרובים מאשר בר"ח שחל בחול ובחגים. כפי שהערנו לעיל, הרוממות של עם ישראל מתבטאת במיוחד בימים בהם החלטת ביה"ד לקדש החודש דוחה אף אב מלאכות שנעשות בצבור, כגון הקרבת קרבן ר"ח בשבת. לכן צער הגלות, המונע מאתנו לממש רוממות זו, גדול בר"ח שחל בשבת מאשר בר"ח שחל בחול.

אך מדוע בטויי האבל במוספי חג שחלים בשבת פחותים מאלה במוסף של ר"ח שחל בשבת? במוסף של חג שחל בחול, תרומת הרוממות פחותה מאשר בר"ח שחל בשבת, שכן באחרון הרוממות דוחה אב מלאכה. ואי משום הצער על ביטול מצוות העלייה לרגל, אכן יש לכך אזכור מיוחד "...ואין אנחנו יכולים לעלות ולראות...". שאין בר"ח, ר"ה ויו"כ. הזכרנו לעיל מדוע תפלות החג שחל בחול נאמרות גם בחג שחל בשבת. אם היינו מוסיפים בתפלה כזו בטויי אבל נוספים לכבוד שבת, המתפלל שאינו מודע לרעיון הרוממות כפי שמובא בראבי"ה, יסבור שבשבת יש אבל כללי גדול מאשר בחג. לכן ע"כ אנו מסתפקים במוסף חג שחל בשבת בבטויי האבל של מוסף חג שחל בחול.

*

*

*

התשובות שלנו לשלושת השאלות (ב), (ג), (ד) מיוסדות כולן על עיקרון אחד: מניעת תקלה בתפלה, וזאת ברוח הספרי שהובא בראש הרשימה. ואם תימצי לומר, גם התשובה לשאלה (א) נוגעת למניעת תקלה, כי התפלות השונות מרמזות לנו שלוש פעמים בכל שבת על חלוק מלאכות שבה, שייוחדי לשבת. ובכך הן מזהירות אותנו שיש להישמר ממלאכות בשבת במשנה משמר.

(הופיע ב-"מוריה" 27, טבת ה-תשס"ו, פה – פט Jan 2006).

¹⁵ אין שביחה בר"ח ולכן אין אזכור של יציאת מצרים.

¹⁶ קטע שנאמר בכל תפלות המוסף בשבת ובחגים ובר"ח שחלים בשבת. הסיפא של הקטע נאמר גם בתפילת העמידה בשחרית של שבת. לפי נוסח ספרד, "ישמחו במלכותך" נאמר גם במעריב ושחרית של שבת.

¹⁷ מעשה בראשית, שמוזכר שוב ב"ישמחו במלכותך".

¹⁸ גם אין לומר "תכנת שבת" עם תוספת של ר"ח, בגלל אותה טעות שעלולה לנבוע מתוספת רוממות.

¹⁹ האם ידוע תירוץ אחר לשאלה זו?

שתלויים בקביעות בית דין היינו בחר בנו ורוממנו⁸, כדכתיב כי הוא חכמתכם
ובינתכם לעיני העמים (דברים ד ו)״.

לו ביו״ט שחל בשבת היינו מתפללים עמידות של שבת עם תוספות של יו״ט, לא
היינו יכולים להזכיר יציאת מצרים **כתוספת**, כי היינו טועים לחשוב שיציאת
מצרים קשורה ליו״ט בלבד ולא לשבת.⁹ בדומה, לא היינו יכולים לומר ״אתה
בחרתנו מכל העמים...ורוממתנו מכל הלשונות״ **כתוספת**, כי אלה שאינם יודעים
פירוש לשון זו היו טועים לחשוב שהי רוממנו רק בחגים ולא בשבת. אמירת תפלת
עמידה של חג ביו״ט שחל להיות בשבת מונעת שתי תקלות אלה.¹⁰

בקדוש של שבת, בנוסף ל״ויכלו״, אנו אומרים ״זכרון למעשה בראשית״. כן
אומרים ״זכר ליציאת מצרים״, עפ״י הגמרא¹¹. אך ביו״ט שחל בשבת לא היינו
יכולים לומר קדוש זה בתוספת ״אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון״ בגלל
חשש לטעות כדלעיל. קדוש של חג ביו״ט שחל בשבת עם תוספות שבת מונע חשש
זה.

עד כאן תירוץ לשאלתנו השנייה.

*

*

*

ועתה נעסוק בשאלה הראשונה, מדוע תפלות העמידה בערבית, שחרית ומנחה של
שבת שונות, לעומת תפלות עמידה אלה שזוהות הן בכל שאר ימות השנה. נוסף לכך
עוד שאלה: מדוע בתפלות העמידה בערבית ושחרית הייחודיות של שבת מוזכר
מעשה בראשית בלבד ולא יציאת מצרים (כן הדבר במוסף; במנחה שניהם אינם
מוזכרים).

בטור (או״ח רצב) מובא שתפלות העמידה השונות בערבית, שחרית ומנחה של שבת
הן כנגד הבריאה, מתן תורה והגאולה לעתיד לבוא בהתאמה. דברים אלה מצוטטים
בכף החיים שם ובערוך השולחן שם, וכן כתב הרב יששכר יעקבסון זצ״ל (נתיב בינה
חלק א ע׳ 77-75; חלק ב ע׳ 90-89). דברים דומים – אם כי לא זהים – נאמרו בליל
שבת בראשית ה-תשס״ה ע״י כבוד הרב שמחה הכהן קוק שליט״א, מרא דאתרא
רחובות, והן שימשו עילה לדברינו. הסבר זה מנמק את **השונות** של תפלות העמידה
בערבית, שחרית ומנחה של שבת; אין הוא מנמק את **הייחודיות**, כי הסבר זה גם
יתיישב עם האפשרות שבחגים תהיינה תפלות שונות, כגון כנגד יציאת מצרים, מתן
תורה וגאולה. כבוד הרב קוק גם שאל שאלה (ד) לעיל. כאן המקום להכיר טובה
לכבוד הרב אביגדר נבנצל שליט״א שהעיר הערות חשובות, כגון הפסקה הבאה,
והאציל משוב מועיל לרשימה זו.

במכות (כא ע״ב) מובא שיש חלוק מלאכות בשבת ואין חלוק מלאכות ביו״ט:
העושה מלאכות אחדות ביו״ט במזיד אינו חייב אלא אחת. נסתפק שער המלך (פ״א
מהלכות שמטה ויובל, הלכה א) האם יוה״כ דינו בזה כשבת או יו״ט. והנה, שביתת

⁸ העיקר לשון רוממות. לשון בחירה יש גם בשבת, ואף בחול, כגון ״כי בנו בחרת״ בקדוש של שבת, ובברכה שנייה לפני
קריאת שמע שבחתימתה ״הבוחר בעמו״. לשונות אלה כבר מובאות בסדר ר' עמרם גאון. ברכת ״אהבה רבה״ בברכות יא ע״ב.

⁹ אמנם בקדוש של שבת מוזכרת יציאת מצרים, אך קדוש נאמר לאחר התפלה, ועל כל פנים יש מקום לטעות בתפלת העמידה
של חג אם אזכור יציאת מצרים מובא רק **כתוספת** ליו״ט.

¹⁰ קצת בדומה, אין מזכירים ר״ח בר״ה – לבד מקרבן ר״ח במוסף – כדי למנוע תקלה של טעות בקביעת המועדות; עיין מחזור
ויטרי, וכן בטור (או״ח תקצ״א): ״ואתו לממני מועדים משני״. טעמים נוספים לאי הזכרת ר״ח בר״ה בתוס' ר״ה ח ע״ב ד״ה
״שהחודש״.

¹¹ ״אמר רב אחא בר יעקב: וצריך שיזכיר יציאת מצרים בקידוש היום. כתיב הכא (דברים טז) 'למען תזכר את יום' וכתיב התם
(שמות כ) 'זכור את יום השבת לקדשו' (פסחים קז ע״ב).

השבת היא זכר למעשה בראשית. הקב"ה בחכמה יסד ארץ ועשה כל מלאכה כפי הצורך בה, וכן עשו במקדש כל מלאכה די צרכה, ולכן יש חשיבות לכל מלאכה בפני עצמה. אך במצרים תכלית העבודה לא היתה יצרנית (עיין סוטה יא ע"א), מלאכת אנשים נתנה לנשים ומלאכת נשים לאנשים במטרה להתיש את העם. במצב כזה אין חשיבות לכל מלאכה בפני עצמה, יבנה או יסתור, הלכך אין חלוק מלאכות ביו"ט, שהוא זכר ליציאת מצרים.

אם צדקו דברינו בזה, שביתת יוה"כ היא כשביתת יו"ט, זכר ליציאת מצרים. מסקנה זו תואמת את מסקנת הרמ"ע מפאנו, כפי שמובא שם בשער המלך.

אמור מעתה: חלוק התפלות בשבת בא לרמוז על חלוק מלאכות שבו. ואילו התפלות הזהות בשאר ימות השנה, כולל יוה"כ, באו לרמוז שבכל הימים האלה אין חלוק מלאכות. גם אזכור מעשה בראשית בתפלות העמידה של שבת בא לרמוז על חלוק מלאכות בשבת. לכן, אעפ"י שיציאת מצרים נימוק לשבת כפי שהבאנו לעיל, מצמצמים בשבת את אזכורו לקידוש בלבד, כדי לא להעביר מסר של אי-חלוק מלאכות בשבת כפי שקיים בימים טובים. הסבר זה מנמק את השונות והייחודיות של תפלות השבת כאחת.

*

*

*

אך עדיין ניתן לשאול מדוע בתוספות לשבת בתפלות החג ובקדוש אין אזכור למעשה בראשית? ושואל יש לומר שכל הקהל אומר בקול רם "ויכלו" מיד לאחר תפלת לחש של ערבית שזהו לא רק זכר למעשה בראשית אלא סוף מעשה בראשית עצמו.¹² כן יש "זכר למעשה בראשית" בתפלת מוסף. גם קדוש החג פותח ב"ויכלו".

דברי הראב"ה הנ"ל בקשר ל"רוממתנו" אינם תואמים לכאורה את נוסח התפלה שבידינו: ברי"ח שחל בחול אין אנו אומרים לשונות אלה אעפ"י שקדוש החודש תלוי בבי"ד, בעוד שברי"ח שחל בשבת אומרים אותן. נוסחי התפלה "ראשי חדשים" ו"אתה יצרת" מובאים כבר בסדר ר' עמרם גאון.¹³ אלא שהרוממות של עם ישראל מתבטאת דווקא בימים בהם החלטת ביה"ד לקדש החודש דוחה אף אב מלאכות שנעשות בצבור, כגון הקרבת קרבן ר"ח בשבת, או הקרבת אימורי קרבן פסח ביו"ט כשחל י"ד בשבת כפי שהבאנו לעיל; רק אז יש משמעות מעשית לרוממות של עם ישראל שהחלטתו דוחה אף מצוות לא תעשה של תורה.¹⁴

¹² "ומה שרגילין לומר 'ויכלו' אחר התפלה בקול רם, היינו משום י"ט שחל להיות בשבת שמתפללין 'אתה בחרתנו', ואין אומר 'ויכלו' בתפלה; ותקנו נמי לומר בכל שבתות, שלא לחלק בין שבת לשבת" (תוס' פסחים קטו ע"א ד"ה "זכרה על היין"). עיין גם רא"ש ומרדכי שם; טור או"ח רסח. נציין שלעומת 'ויכלו', תפלת 'ותודיענו' ביו"ט שחל במוצ"ש נאמרת בתוך תפלת לחש.¹³ הנוסח שם ב"אתה יצרת" קצת שונה: "בחרת בנו מכל האומות ורצית בנו מכל הלשונות"; חסרה לשון רוממות. אך כבר בסדר רב סעדיה גאון: "בחרת בנו מכל האומות, רוממתנו מכל הלשונות". (שני גאונים אלה חיו באותה תקופה, אך ר' סעדיה גאון נולד מספר שנים לאחר ר' עמרם גאון וכנראה נפטר לפניו, כי באחד מכה"י של סדר ר' עמרם גאון כתוב, בסדר קריאת שמע וברכותיה, "והכי אמר ר' סעדיה גאון ז"ל", וכן בכ"י אחר: "והכי נמי אמר רב סעדיה ראש הישיבה זכר אדוננו לברכה"). במחזור ויטרי: "בחרתנו מכל האומות...ורוממתנו מכל הלשונות". בסדורים שלנו: "בחרת בנו מכל עם...ורוממתנו מכל הלשונות".

¹⁴ בקשר לכך ראוי לאזכר את הירושלמי, ר"ה פרק א הלכה ג: "בנוהג שבעולם, השלטון אומר הדין היום והליסטים אומר למחר הדין -- למי שומעין, לא לשלטון? אבל הקב"ה אינו כן. אמרו בית דין היום ראש השנה; הקב"ה אומר למלאכי השרת העמידו בימה, יעמדו סניגורין יעמדו קטיגורין, שאמרו בני היום ראש השנה. נמלכו בית דין לעברה. למחר הקב"ה אומר למלאכי השרת, העבירו בימה, יעברו סניגורין יעברו קטיגורין, שנמלכו בני לעברה למחר. מה טעמא, כי חק לישראל הוא משפט לאלקי יעקב. אם אינו חק לישראל כביכול אינו משפט לאלקי יעקב. רבי קריספא בשם ר' יוחנן, לשעבר אלה מועדי ה' מיכן ואילך אשר תקראו אותם. אמר רבי אילא אם קריתם אתם, הם מועדי, ואם לאו אינן מועדי. (מובא גם במדרשים ובראב"ה. ניסוח מעט שונה בדעת זקנים מבעלי התוס' על "החדש הזה"). רעיון זה משתקף בברכה 'מקדש השבת וישראל והזמנים' בסדר זה (ברכות מט ע"א, ביצה יז ע"א).